

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
КАФЕДРА ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

LIBRA

**ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ
КАФЕДРИ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ
ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ**

Випуск IV

ОДЕСА
ОНУ
2017

УДК 94(100)“-04/17”(08)

L53

Рекомендовано до друку Вченою радою
історичного факультету
ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол № 1 від 12 вересня 2017 р.

Рецензенти:

С. Б. Сорочан – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

В. М. Хмарський – доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Науковий редактор

І. В. Немченко

Технічний редактор

О. М. Луговий

Libra : збірка наукових праць кафедри історії стародавнього світу та середніх віків / під ред. І. В. Немченко. – Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2017. – 190 с.
ISBN 978-617-689-235-9

Четвертий випуск збірки «Libra» вміщує результати наукових розшукув, проведених в межах наукової теми кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І. І. Мечникова «Дослідження інтелектуальної історії Європи (від античності до раннього модерного часу)» (№ держреєстрації – 0113U002694). В ньому представлено статті, присвячені різноманітним аспектам інтелектуальної історії Європи, починаючи від доби античності та завершуючи XVII ст.

УДК 94(100)“-04/17”(08)

ISBN 978-617-689-235-9

© Кафедра історії стародавнього світу
та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова

В. І. Водько

**Інтерпретація поглядів Феодора Мопсуестійського
в листі ієрархів вірменської церкви до Прокла,
патріарха Константинопольського**

Релігійне життя Візантійської імперії в першій половині V ст. значною мірою визначалося внутрішньоцерковним протистоянням, яке існувало між антиохійською та александрійською школами богослов'я. Цей конфлікт був результатом розходження в низці богословських питань, таких як, зокрема, визначення природи другої іпостасі Трійці¹. Мала місце також конкуренція за вплив у Константинополі між цими двома великими адміністративними та церковними центрами імперії.

Спільним простором для проведення богословських дискусій стали Вселенські собори, завданням яких було вироблення церковних норм, універсальних для всіх регіонів імперії. Нерідко собори різних рівнів ставали інструментом засудження політичних супротивників домінуючої церковної партії. Праці і висловлювання будь-кого з богословів могли бути предметом суперечок, після чого їх автор засуджувався або виправдовувався.

Предметом вивчення даної статті є безпрецедентна для V ст. спроба засудження вже померлого богослова, одного з яскравих представників антиохійської школи – Феодора Мопсуестійського (350-428), її політичний та релігійний контексти.

Після засудження на Третньому вселенському соборі в 431 г. вихідця з Антіохії Константинопольського патріарха Несторія (428-431) почалося помітне посилення позицій

¹ Представники Александрійської школи богослов'я, визнаючи подвійність природи Христа, підкреслювали її єдність, антиохійської ж, визнаючи єдність, підкреслювали подвійність. Інша важлива відмінність стосувалась методів тлумачення Святого Письма: александрійці віддавали перевагу алегоричному методу, в той час як антиохійці – буквальному. Детальніше про це: Гурьев П. Феодор Мопсуэстийский. – М. 1890. – С. 1-10.

александрійської кафедри на чолі з Кирилом Александрійським, що супроводжувалося падінням авторитету антиохійської школи. В ході протистояння нечисленні тексти Несторія всіляко вилучалися і знищувалися. Така ситуація змушувала прихильників скинутого патріарха шукати інші авторитети, на які можна було б спиратися у власних богословських міркуваннях. Найбільш доречним джерелом для їх аргументації виявилися праці єпископа м. Мопсуестій Феодора², який вважався вчителем Несторія.

Феодор Мопсуестійський за життя користувався значним авторитетом як богослов і церковний діяч. Йому належить низка робіт, присвячених тлумаченню Святого Письма в дусі богослов'я Антиохійської школи. Він дотримувався характерного для цього богословського напрямку буквального тлумачення Біблії і став для східних провінцій імперії певним уособленням антиохійського богослов'я. Важливо підкреслити, що за життя єпископ Феодор не був засуджений на жодному з соборів.

Після смерті Феодора між противниками та прихильниками Несторія розгорнулася запекла боротьба за інтерпретацію його інтелектуальної спадщини.

Через три роки після Єфеського собору, в той час, коли суперечки навколо фігури Несторія все частіше торкаються спадщини Феодора, патріаршу кафедру в Константинополі займає Прокл (434-447). Цей церковний діяч відомий спробами пом'якшити напруженість конфліктів, що існували в церковній сфері. Він був послідовним провідником імператорської політики згладжування будь-яких протиріч заради спокою імперії. Зберігся невеликий корпус епістолярної спадщини Прокла, який дозволяє з'ясувати сутність процесу прийняття рішень, дає можливість виявити причини тих чи інших проявів політики церкви.

Зосередимося на одному з листів, що був адресований Проклу. Текст підписано наступним чином: «З листів, відправлених пресвітерами і дияконами, які передані

² Деяния вселенских соборов. – Т. V. – Казань, 1913. – С. 228.

єпископами і кліриками, і ченцями та іншими (з) Великої Вірменії, Персиди³ та від інших народів». Цей документ дозволяє зробити ряд спостережень, важливих для з'ясування ставлення до Феодора у Вірменії⁴.

Серед першорядних питань зазначеного листа – проблема богословської спадщини Феодора Мопсуестійського, на яку стали спиратися ті послідовники Несторія, що знайшли притулок у Вірменії.

Слід згадати, що в 301 р. Вірменія стала першою державою, в якій християнство було підтримано на державному рівні⁵. З цієї причини вірменське християнство довгий час було цілком незалежним від релігійних центрів Римської імперії і знаходилося поза богословськими суперечками доби перших вселенських соборів. Тому про прийняті на них постанови вірмени дізнавалися досить пізно⁶. Крім того, на релігійне життя Вірменії істотно впливала зовнішньополітична ситуація. У 387 р. в результаті тривалої боротьби між Римом і Персією за її територію Вірменія була поділена між ними.

На підконтрольній Візантії території встановлюються більш близькі контакти між грецькою та вірменською культурами, зокрема між візантійською і вірменською християнськими церквами. В 435 р. вірмени на місцевому соборі приймають рішення Третього вселенського собору і починають долучатися до богословських суперечок імперії. Водночас на тій частині території Вірменії, яка перебувала в складі Персії, місцева влада а рїгої сприймала вірмен-християн як ворожий

³ Тут під Персидою слід розуміти Східну Вірменію, також відому під назвою *Persarmenia*. Таким чином, усі зазначені регіони належать до тієї частини Вірменії, яка знаходилась під персидським контролем.

⁴ *Epistola I. Ex libellis porrectis a presbyteris et diaconis, qui transmissi sunt ab episcopis et clericis et monachis, et caeteris Magnae Armeniae et Persidiis et aliis gentibus. Proclo santissimo episcopo Constantinopolitane civitatis* // MPG, 65. – 1864. – P.855.

⁵ Аннинский А. История армянской церкви. – Кишинев, 1900. – С. 11.

⁶ Аннинский А. Указ. соч. – С. 32, 41.

елемент і всіляко підтримувала зороастризм, протиставляючи його християнській релігії⁷.

Намагаючись поліпшити відносини з перською владою, вірменські клірики всіляко відмежовувалися від грецького впливу, що викликало помітний негативний відгук Константинопольських ієрархів⁸. Крім того, політика перської влади щодо прав місцевих політичних еліт на окупованих територіях була м'якшою за візантійську. У перській Вірменії, на відміну від Вірменії візантійської, залишалось власне самоврядування на чолі з місцевою династією⁹. Все це зумовило певну відчуженість вірменської церкви від процесів, що відбувалися у Візантії. Вказані обставини стали причиною того, що несторіани, переважно сирійці, які потерпали від утисків Візантії, розглядали Перську Вірменію як місце еміграції та простір для поширення своїх ідей.

Вірменська церква в той час знаходилась поодаль богословських суперечок східної Римської імперії, місцеві теологи раніше не ставили питання про природу Христа. Разом з тим наявні в листі інвективи проти Феодора дуже схожі на ті, що зазвичай висловлювалися представниками радикальної частини ортодоксальної лінії у Візантії та Сирії.

Значного резонансу на сході імперії набув конфлікт між єпископом м. Едесси Раввулою та Івою – ректором Едеської школи. Раввула після третього Вселенського собору (431 р.) опинився в числі супротивників Несторія. Іва ж, навпаки, активно пропагував спадок вчителя Несторія Феодора Мопсуестійського та посилався на нього в своїх працях. Через це Раввула невдовзі після Собору засудив вчення Феодора Мопсуестійського. Іва поскаржився найвпливовішому в регіоні єпископу – Іоанну Антиохійському, та отримав підтримку. Слід зауважити, що до 433 р. більшість східних церковників певний час знаходилась в опозиції до тієї лінії, що перемогла на соборі.

⁷ Смирнов Е.И. История христианской церкви (до 1054 года) – https://azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/istorija-hristianskoj-tserkvi-do-1054-god-smirnov/.

⁸ Аннинский А. Указ. соч. – С. 39.

⁹ Там же. – С. 35.

Однак, керуючись політичною доцільністю, вони слідом за Іоанном Антиохійським в 433 р. змінюють позицію та засуджують Несторія. Отримавши союзників, Раввула виганяє з Едесси Іву, який залишився вірним своїм переконанням¹⁰. Останній знаходить собі притулок серед вірмен, де починає пропагувати свої ідеї. Дізнавшись про це, Раввула пише вірменам листа¹¹, в якому застерігає від ідей свого опонента.

Прихильники несторієвого вчення у Вірменії здійснили переклад на вірменську мову книг Феодора Мопсуестійського та Діодора Тарсійського, скомпілювавши з них текст під назвою: «Про втілення Господа нашого Ісуса Христа»¹². Цей текст отримав певний резонанс в церковному середовищі Вірменії, що і стало причиною створення досліджуваного листа.

Нам не вдалося встановити точне авторство листа, однак можна припустити, що його складено кимось із ієрархів, близьких до тодішнього голови вірменської церкви католикоса Саака Партева (338-439). Останній як предстоятель вірменської церкви мав представляти її у зносинах з іншими церквами.

Потрібно зазначити, що ставлення авторів листа до Феодора є однозначно негативним. Це видно як з набору епітетів, за допомогою яких характеризується Феодор, так і з основної вимоги листа – соборно засудити Феодора. Автори листа заявляють: «Була якась жадлива людина, скоріше не людина, а звір, що мала диявольський вигляд і помилково називалася Феодором¹³, яка володіла вбранням і ім'ям єпископа»¹⁴. Далі автори підкреслюють незначність периферійного місця служіння єпископа, який «проживав в безвісності в глухому закутку землі, в поганенькому місті

¹⁰ Игнасио Ортис де Урбина Сирийская патрология / пер. с лат. М. В. Грацианского. – М., 2011 – С. 102.

¹¹ Epistola I. Ex libellis... – P. 852.

¹² Там же. – С. 42.

¹³ В перекладі з грецької ім'я Θεόδωρος значить «дар Божий», автор за допомогою такого прийому намагається підкреслити думку про неправдивий, з його точки зору, прижиттєвий образ єпископа.

¹⁴ Epistola I. Ex libellis... – P. 852.

Мопсуест у другій Кілікії»¹⁵. Таке зауваження здалося б візантійцю щонайменше дивним. Справа в тому, що у візантійській церковній практиці єпископ отримував кафедру один раз і змінити її не мав права¹⁶, незважаючи на будь-які заслуги, отже знаходження в периферійній єпархії не вважалося ознакою низького авторитету. Так, один з трьох головних Отців Церкви – Василь Великий – був єпископом м. Кесарії в Каппадокії.

Звернемося до витоків аргументації вірменських авторів в їх критиці вчення Феодора. Цікаво, що вони поділяють уявлення про походження поглядів Феодора, які встановилися в середовищі його супротивників в Сирії. У листі вказується, що погляди Феодора сягають Павла Самосатського, а також Фотіна, які суперечниками Несторія однозначно розцінювалися як ересіархи¹⁷.

З тексту можна зробити висновок, що автори навряд чи були знайомі з іншими працями Феодора, окрім згаданої вище, вочевидь, вельми тенденційної несторіанської компіляції. Автори листа наголошують, що саме Феодор став причиною помилки, до якої долучився Несторій. Ця обставина мала б покладати на Мопсуестійського єпископа ще більшу провину. Весь період боротьби, яка почалася трохи згодом після Третього вселенського собору (431 р.), несторіанська компіляція «Про втілення Господа нашого Ісуса Христа» знищувалася його суперниками. Це призвело до того, що вже під час П'ятого вселенського собору (553 р.), на якому були засуджені праці Феодора, даний текст знайти було дуже важко, про що свідчить один з найвідоміших тодішніх полемістів проти несторіанства Леонтій Візантійський¹⁸.

У 435 р. представники вірменської церкви зібрали свій собор, на якому слідом за Третім (Ефеським) вселенським

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Сократ Схоластик Церковная история / пер с др. греческого и ком. Кривушина И. В. – М., 1996. – С. 300.

¹⁷ Epistola I. Ex libellis... – P. 852.

¹⁸ Leontius Bizantinus Contra Nestirianus et Evtichianos // MPG, 86a. – 1864. – P. 1384.

собором засудили Несторія, а разом з ним і твори Феодора¹⁹. Цим рішенням декларувався певний докір представникам Ефеського собору, які начебто не засудили саме джерело Несторієвої ересі – праці Феодора. Офіційна вірменська церковна історіографія досі вважає, що даний осуд, а також лист до Прокла стали «базою Константинопольського собору 553 р.», на якому були остаточно засуджені роботи Феодора²⁰. А вже основна причина скликання Собору 553 р. полягала в особливостях політики Юстиніана, спрямованої на встановлення церковної єдності шляхом пошуку компромісу з дуже впливовою на сході імперії та у Вірменії партією міафізитів²¹. Прихильники цієї течії вважали за необхідне засудити ряд богословів, серед яких був і Феодор Мопсуестійський²².

Вірменські ієрархи, автори листа до Прокла, запозичили аргументацію із знайомих їм джерел, що були пов'язані з Раввулою. На сирійські корені звинувачення вказують наявна в листі апеляція до проповіді, нібито виголошеної Феодором в Антіохії²³, та посилання на лист Іоанна Антіохійського до Несторія. Автори відзначають що «народні заколоти відбулися через його [Несторія – В.В.] слова, які суперечать вченню християнської церкви, як про це повідомляється в листі Іоанна Антіохійського до Несторія»²⁴.

Втім згадане вірменами - авторами листа послання Іоанна до Несторія, на відміну від листа вірменських церковників до Прокла, має характер доброзичливого вмовляння, а не

¹⁹ Аннинский А. Указ. соч. – С. 42.

²⁰ Ормянян Магакий Армянская церковь. – С. 31.

²¹ Міафізити підкреслювали єдність природи Христа.

²² Удальцова З. В. Церковная политика Юстиниана. Народно-еретические движения в империи // История Византии / отв. ред. С. Д. Сказкин. – Том 1. – М., 1967. – С. 280.

²³ Epistola I. Ex libellis... – P. 854.

²⁴ Ibidem.

беззастережного засудження²⁵. Автори намагалися посилити власну аргументацію за допомогою посилання на авторитетного представника сирійської церкви, не вникаючи в сутність його справжнього ставлення до Несторія. Слід також зазначити, що Іоанн не розцінював погляди Феодора як еретичні. Після Третього вселенського собору, підтримавши засудження Несторія, він, тим не менш, сам написав до Константинопольського патріарха Прокла ряд листів, в яких захищав спадщину покійного Мопсуестійського єпископа²⁶. Таким чином, посилання вірменських авторів на Іоанна Антіохійського виявляє їх тенденційність.

Вочевидь, їм також були недостатньо відомі тонкощі богословських розбіжностей між вченням Феодора та лінією, що перемогла на Третьому вселенському соборі, крім того вони погано уявляли собі особливості релігійного життя Сирії, звідки походили основні фігуранти розглянутих вище суперечок і де Феодор за життя користувався величезним авторитетом. Це прирєкло радикальну спробу вірменських авторів домогтися більш широкого засудження визнаного авторитету Феодора на поразку.

У відповідь Прокл написав «Томос до Вірмен»²⁷, в якому жодного разу не згадав імені Феодора. «Томос» був присвячений богословській проблемі природи Христа. В цьому посланні Прокл підкреслює неможливість повного розділення природ другої іпостасі Трійці, чим, власне, підтримує засудження вірменами описаних в листі до Прокла поглядів на природу Христа. Разом з тим константинопольський патріарх відкидає радикальну риторичку відносно до Феодора.

²⁵ Послание, писанное Иоанном, епископом антиохийским, к Несторию. – <https://azbyka.ru/otechnik/pravila/dejanija-vselenskikh-soborov-tom1/3>./.

²⁶ Epistola VI Joannes Antiochenus episcopus et Orientis synodus, Proclo Constantinopolitano // MGH.– Т. 65. – 1864. – Р. 877-878.

²⁷ Св. Прокл, архиепископ Константинопольский. Томос к армянам / пер. А. В. Муравьева // Антология восточно-христианской богословской мысли, ортодоксия и гетеродоксия. – СПб. 2009. – Т. 1. – С. 600.

У разі засудження Проклом Феодора, за слушним спостереженням Н. Констаса, мало б місце зростання пронесторіанських настроїв у Сирії²⁸, де до Феодора ставилися з великою повагою навіть ті, хто визнав засудження Несторія. Суперечка про вчення Феодора за життя Прокла була зупинена особливим указом імператорів, в якому заборонялося засудження померлих²⁹. Лист вірменських церковників не мав очікуваного впливу, та фактично поринув у забуття до часів П'ятого вселенського собору (553 р.), де знадобився для аргументації засудження «трьох глав», серед яких були і праці Феодора Мопсуестійського.

Отже, складна політична ситуація у Вірменії, а також релігійні переслідування християн в тій її частині, яка перебувала під владою персів, змушували вірменських ієрархів робити спроби виокремитися від домінуючої лінії. Істотний вплив на ці спроби мали сирійці, що знаходились в цей час в дуже схожій політичній ситуації. В розглянутому листі до Прокла богословські оцінки авторів були тенденційними, а в окремих випадках свідчили про те, що автори не володіли важливими релігійними і політичними реаліями, що склалися на той час в імперії. Листування Прокла з представниками вірменської церкви було лише невеликою частиною масштабної дискусії про витоки несторіанства взагалі і про спадщину Феодора Мопсуестійського зокрема. Не менш важливо зауважити, що листування Прокла було досить рідким прикладом контактів між перською Вірменією та представниками центральної влади Візантії. Лист вірмен також відображає, як в умовах перської окупації вірменські християни обережно, підкреслюючи власну церковну незалежність, підтримували контакти з сусідньою християнською державою.

²⁸ Conostas N. Proclus of Constantinople and the Cult of the Virgin in Late Antiquity Homilies 1-5, Texts and Translation. – BRILL, 2003. – P. 104.

²⁹ Epistola XII Theodosius et Valentinianus imperatores, Joanni Antioco et synodo // MGH. – T. 65. – 1864. – P. 880-882.

Перелік скорочень

ВВ – Византийский временник

ДАОО – Державний архів Одеської області

ЗРВИ – Зборник радова Византолошког института

CLM 28800 – Codex Latinus Monacensis 28800 (Bayerische Staatsbibliothek, München).

CLP 7239 – Codex Latinus 7239 (Bibliothèque Nationale, Paris).

CQ – The Classical Quarterly

DOP – Dumbarton Oaks Papers

MPG – Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca / Ed. J.-P.

Migne.

TM – Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d’Histoire et Civilisation Byzantines

ЗМІСТ

Від редактора	3
Буйских С. Б. П. О. Карышковский – поэт милостью божьей	5
Волканов С. І. Образ Нікія у висвітленні Фукідіда	8
Стебеляк О. В. Філон Александрійський як історик (на матеріалі трактату «Життя Мойсея»)	19
Водько В. І. Інтерпретація поглядів Феодора Мопсуестійського в листі ієрархів вірменської церкви до Прокла, патріарха Константинопольського	33
Луговий О. М. Межі «Духовної сім'ї» та «деспотії» василевса ромеїв за матеріалами трактату «Про церемонії Двору»	42
Чепіженко В. В. Річард II в біблійних образах: спроба розвідки з політичного гебраїзму	94
Ціватий В. Г. Національні особливості інтелектуальної історії Франції доби класичного Середньовіччя: політико-дипломатичний та інституціональний контексти	106
Красножон А. В. Монкастро на мапі з Codex Latinus Parisinus 7239	118
Немченко І. В. Політичні концепції Томаса Гоббса під кутом зору феміністських дослідниць	134
Тоцький П. М. Ідея національної державності в політичних концепціях Рішельє та Б. Хмельницького	144
Майборода П. А. Ad memogram. Бібліографія А. Г. Готалова-Готліба (1866–1960) (до 150-річчя від народження)	154
Abstracts	184
Перелік скорочень	187

Інформація про авторів

Буйских Сергій Борисович, к.і.н., археолог-антикознавець, поет;

Волканов Сергій Іванович, аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків;

Стебеляк Ольга Василівна, магістрантка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків;

Водько Владислав Ігоревич, аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків;

Луговий Олег Михайлович, к.і.н., доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків;

Чепіженко Вадим Віталійович, аспірант та викладач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків;

Цватий Вячеслав Григорович, к.і.н., доцент, Заслужений працівник освіти України, Інститут весвітньої історії НАН України;

Красножон Андрій Васильович, к.і.н., доцент, завідувач кафедри історії України Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І. І. Мечникова у 2016-2017 н.р.;

Нємченко Ірина Вікторівна, к.і.н., доцент, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків;

Тоцький Павло Микитович, старший викладач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків;

Майборода Павло Андрійович, викладач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків у 2013-2016 роках.